

- ¹³Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. – Л., 1988. – С. 27.
- ¹⁴Там само. – С. 35.
- ¹⁵Центральний державний історичний архів України. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 31. – Арк. 21, 31, 42, 48, 53, 66, 74, 80, 88, 103.
- ¹⁶Маркіна В.О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журнал. – 1959. – № 2. – С. 44.
- ¹⁷Корнілович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку. – К., 1930. – С. 290 – 309.
- ¹⁸Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – С. 106.
- ¹⁹Маркіна В.О. К вопросу о применении наемного труда в крестьянском и помещичьем хозяйстве Правобережной Украины во второй половине XVIII – начале XIX века // Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. – М., 1968. – С. 267.
- ²⁰Семевский В.И. Крестьяне в царствование Екатерины Второй. – СПб., 1901. – Т. II. – С. XXXI – XXXII.
- ²¹Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 1. – Арк. 180.
- ²²Корнілович М. Вказ. праця. – С. 289.
- ²³Долгорукий И.М. Путешествие в Киев в 1817 году. – М., 1870. – С. 101.

Надія ЩЕРБАК
Київ

АСИМІЛЯЦІЙНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (друга половина XIX століття)

Національна політика російського царизму як важлива складова частина внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денационалізації та насильницької русифікації “іногородців”, які склали 57% населення. Слід відзначити, що політика царського уряду відрізнялась диференційованим підходом щодо різних народів: одних обмежували у виборі професій та місць проживання, другим забороняли користуватися рідною мовою, а третім взагалі забороняли вважати себе окремим народом.

Територія України, що входила до складу Російської імперії ділилась на три великі регіони: Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії), Південна Україна (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії), Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії, які були об'єднані в адміністративно-територіальну одиницю – Південно-Західний край). Вони відрізнялись своєю історією, складом населення і навіть діючим законодавством.

Варто сказати, що українські землі в XIX ст. були об'єктом термінологічної боротьби. Поляки називали землі, приєднані Росією внаслідок поділів Речі Посполитої, своїми східними окраїнами (*kresy wschodnie*). В Російській імперії ця територія називалась Західним краєм. При цьому вирізнялися Південно-Західний край, що об'єднував вищевказані правобережні українські губернії та Північно-Західний край з Віленською, Ковенською, Могилівською, Мінською та Вітебською губерніями.

Асиміляційна політика російського самодержавства особливо виразно простежувалася у Правобережній Україні, що обумовлювалось як економічними та політичними причинами так і етнічним складом населення регіону. А вже наприкінці XIX ст. окрім 7,5 млн. українців, тут проживали понад 1,2 млн. євреїв, близько 332 тис. поляків, а також німці, чехи, білоруси та представники інших національностей¹.

Підкоривши і приєднавши велику кількість народів і народностей, російський царизм проводив політику, яка мала сприяти поступовому злиттю національних окраїн в єдину державу шляхом денационалізації і насильницької русифікації. Щодо українців ця політика виходила із впевненості про тотожність українського і російського народів, і якщо віра в них була одна – православна, то й мова і все інше мало бути однаковим. Суть цієї політики влучно охарактеризував Микола І: “Один закон, одна мова, одна віра”.

Варто з самого початку зауважити, що українці (як і білоруси) не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою. За своїм статусом вони прирівнювались до великоросів,

офіційно складаючи єдину етнічну спільноту. Їм була відкрита майже будь-яка кар'єра (за винятком верхніх ешелонів влади: українців, наприклад, що займали міністерські посади, були одиниці).

Таке ставлення до українців, як до частини російського народу, з боку влади зберігалось впродовж всього XIX ст. Воно передбачало їхню інтеграцію, що базувалась на принципі рівності індивідів. В той же час, українцям відмовляли (на відміну від неслов'янських народів і поляків) у визнанні їх як окремого етносу.

Особливо виразно ця загальна тенденція царського уряду у ставленні до українців проявилася у другій половині XIX ст. в умовах становлення та консолідації української нації, що супроводжувалася активізацією національного руху. Вбачаючи в цьому загрозу свого існування, царизм намагався зупинити культурницько-просвітні заходи української інтелігенції, щоб не допустити розвитку цього руху, ізолювати від нього маси. Спроби окремих українців самоідентифікуватися сприймалися офіційною владою і російською громадськістю як зрада ідеї “великої російської нації”. І якщо боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності держави, то боротьба з українським рухом була боротьбою за збереження нації.

Суттєва активізація українського руху припала на 1861 р., і пов'язано це було, передусім, з утворенням журналу “Основа”, оголошення про вихід якого було надруковано в червні 1860 р. Редактором журналу став В.М.Білозерський, а в списку співробітників найбільшу увагу привертала імена колишніх учасників Кирило-Мефодіївського Братства Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша. Перший номер цього легального загальноукраїнського, громадсько-політичного і літературно-наукового журналу вийшов 12 січня 1861 р. (в жовтні 1862 р. із-за ряду причин видання журналу припинилося). В “Основі” друкувалися художні твори української літератури понад 40 авторів, передусім Т.Шевченка (більше 70 поезій)².

Значне місце займали історичні праці та документи, вміщувалися публіцистичні статті та кореспонденції про соціально-економічні процеси в Україні³.

Однак в центрі уваги публікацій журналу було питання української мови, намагання авторів довести її самостійність, проблеми української ідентичності. Російська громадськість, особливо в зв'язку із загостренням російсько-польського суперництва навколо Західного краю, все більшу увагу звертала на національні проблеми, відмінності та особливості окремих частин імперії. Питання про мову набуло особливої ваги. Головною ставала символічна, ідентифікаційна та національно-репрезентативна її роль. Усвідомлюючи небезпеку розвитку українського національного руху як такого і, боячись використання його польським визвольним рухом в своїх цілях, царизм відреагував на це виданням Валуєвського циркуляру. 18 липня 1863 р. в листі до міністра народної освіти О.Головнина міністр внутрішніх справ Валуєв повідомляв про своє розпорядження цензурному відомству про заборону друкованої літератури “малоросійською мовою” як духовного змісту, так і навчальних і “взагалі призначених для початкового читання народу” (єдиний виняток був зроблений для “произведений изящной словесности”)⁴.

Міністр народної освіти з цього приводу зауважив у своїй відповіді 20 липня 1863 р., що переслідувати треба дії і думки, а не мову, і що варто дозволити друкувати книжки українською мовою. Але його позиція не вплинула на подальший розвиток подій. Валуєвський циркуляр, стверджуючи, що “ніякої малоросійської мови не було, не має і бути не може”, був ударом на випередження, повністю паралізувавши українське книгодрукування в другій половині XIX ст.: 1865-го року вийшло лише дві українські книжки, 1866-го – жодної, 1867-го – три, 1868-го – дві, 1869-го – одна⁵. А 18 травня 1876 р. Олександром II було підписано Емський указ (що не був офіційно опублікований), який підтверджував і розвивав Валуєвський циркуляр. Заборонялось друкувати і видавати українською мовою книжки і навіть тексти до неї (виняток був зроблений для історичних пам'яток і документів), ставити українські театралізовані п'єси і виконувати українські пісні. Заборонялось також ввозити з-за кордону, насамперед з Галичини, книги і брошури, написані “малоросійською мовою”⁶.

Був закритий Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства (1873 – 1876), який незадовго до цього був створений і проводив активну роботу з вивчення економіки, історії, етнографії, фольклору України. Багатьом українським діячам Товариства (Ф.Вовкові, М.Зіберові, С.Подолинському, а також М.Драгоманову) довелося емігрувати за кордон.

Валуєвський циркуляр та Емський указ діяли аж до 1905 р., і лише в умовах революції, з виданням Маніфесту 17 жовтня та Тимчасових правил про пресу 24 листопада 1905 р. ці антиукраїнські закони втратили свою силу.

Твердиною політики мовної асиміляції, яка цілеспрямовано почала проводитись у правобережних українських губерніях наприкінці XIX ст., стала школа, яка тут набула релігійного характеру значно раніше, ніж в інших регіонах України. І це було обумовлено, насамперед, складною політичною ситуацією в цьому краї. Тут, долаючи сильний опір польської шляхти, поміщиків і католицького духовенства, які навіть після придушення польського повстання 1863 р. не відмовились від своїх політичних намірів щодо Правобережної України і за всякого пом'якшення режиму прагнули їх реалізувати, царизм намагався встановити урядовий контроль, насаджуючи за допомогою школи ідеї про “єдиную и неделимую” Російську імперію. З метою встановлення і утримання урядового контролю за життям краю на Правобережній Україні (на відміну від Лівобережної і Південної) довгий час (аж до 1904 р.) не створювались земства. Їх тривала

відсутність у цій частині України негативно відбилась як на справі народної освіти, так і на політичному житті краю. У кінці XIX ст. на правобережній Україні не існувало жодної української школи, а кількість навчальних закладів тут була значно меншою, ніж в інших регіонах України.

Русифікаторська політика самодержавства в галузі народної освіти призвела до того, що рівень грамотності українського населення Правобережної України в кінці XIX ст. був дуже низьким. Так, за даними перепису 1897 р., частка грамотних серед українського населення Подільської губернії становила 10,5%, Волинської – 9,4%. Для порівняння: в Чернігівській губернії цей показник досягав 16,4%, а середній показник грамотності всього населення Російської імперії становив 23,3%⁷. Українці Правобережної України, проживаючи в основному в селах (більш як 80%), були найменш грамотними як по всій Україні в цілому, так і в порівнянні з іншими національностями, що проживали в трьох губерніях Південно-Західного краю. У Волинській губернії, наприклад, вміли читати і писати 38,17% німців і чехів, 32,84% євреїв, і лише 9,4% українців⁸. Представники місцевої адміністрації неодноразово доводили до відома уряду про жалюгідний стан народної освіти в Україні. Зокрема, волинський губернатор І.Дунін-Борковський 24 грудня 1896р. повідомляв царю в “Особливий записці”: “В той час, як у німецьких і чеських поселеннях мережа народних шкіл дуже густа, коли тут самими товариствами влаштовані читальні, бібліотеки, одна народна школа для корінного руського (себто – українського) селянського населення доводиться на 1599 чол. і на 40 верст в середньому”⁹. А київський губернатор Ф.Трепов у звіті за 1898 р. писав, що в губернії “одна церковно-парафіяльна школа припадає на 3564 жителів губернії, і на 46 квадратних верст, одна ж школа відомства Міністерства народної освіти припадає на 15493 душі населення губернії”¹⁰. Варто відзначити, що це були середні показники по губерніях. У деяких же повітах краю показник грамотності українського населення був значно нижчим і нерідко одна народна школа припадала на 120 і більше квадратних верст¹¹.

Не кращою була ситуація і з середніми навчальними закладами, щодо яких царський уряд проводив активну міграційну політику, коли замість “неблагонадійних” вчителів призначались вчителі російського походження, які, не знаючи місцевих традицій і умов, беззастережно проводили політику русифікації.

Намагаючись русифікувати Правобережну Україну і викоринити там все польське, самодержавство в 80-ті рр. продовжувало заохочувати приплив сюди російських чиновників та представників православного духовенства. 13 червня 1886 р. були прийняті нові “Высочайше утвержденные Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдельных местностях, а также в губерниях Западных и Царства Польского”. Згідно зі ст.39 названого закону, особам російського походження, за винятком місцевих жителів, надавалась надбавка до платні на таких підставах: чиновникам канцелярій православних Духовних консисторій, канцелярій губернаторів, міських і повітових поліцейських управлінь та учителям парафіяльних училищ – у розмірі 50% одержуваної ними платні. Інші категорії службовців одержували надбавку у розмірі 20%. Вищеназаний закон діяв впродовж всього досліджуваного періоду, сприяючи політиці русифікації та асиміляції.

Варто зазначити, що політика мовної асиміляції українців мала багато прихильників не лише серед росіян, а й серед частини “малоросів” (яких не можна назвати українцями). Зокрема, на початку 60-х років XIX ст., коли загострилася полеміка навколо питання відносно української мови в навчальних закладах, професор Київського університету С.Гогоцький і вчитель Ніжинської гімназії Кульжинський опублікували спеціальні брошури, в яких виступили гарячими прихильниками російської мови і ворогами рідної, взагалі не вважаючи її мовою¹².

“...малороссийское наречие – аномалия между языками”, – писав малорос Кульжицький рідною вже йому російською мовою, полемізуючи з українофілами¹³.

А далі Кульжинський висловив своє ставлення до української мови і розуміння того, яке місце вона повинна займати в житті українця (себто малороса). “Можно быть малороссиянином, можно любить Малороссию, как свою родину и как прекрасную часть России; даже можно любить свое домашнее малороссийское наречие (підкреслено автором – Н.Щ.), как вообще мы любим многие домашние вещи, например, халат, колпак и т.п. – но... в этом домашнем костюме (підкреслено автором) являться в публику, да еще доказывать права этого костюма на публичное употребление – это было бы по меньшей мере смешно и дико, ежели не как-нибудь иначе. После этого, так и жди, что и белорусское наречие возвысит свой голос и объявит свои права на самостоятельность и литературное гражданство между другими языками”¹⁴. На жаль такі думки були не поодинокими. Ці погляди були вже плодами політики русифікації і мовної асиміляції. Такими словами промовляли прихильники “великої і єдиної Росії”, “єдиного російського народу” і його “єдиної мови”.

У роки першої російської революції 1905 – 1907 років царизм змушений був піти на поступки національно-визвольним рухам і відмінити найбільш реакційні законодавчі акти з національного питання (Валуєвський циркуляр, Емський указ та ін.). Були зняті заборони з української та польської мов, розширені права поляків та євреїв. Але після поразки революції більшість цих обмежень і заборон були відновлені в новій формі. У 1910 р. за розпорядженням П.Столипіна були закриті українські просвітницькі організації та видавництва, заборонялась українська преса. У циркулярах Міністерства внутрішніх справ боротьба з

українським “сепаратизмом” проголошувалась важливим державним завданням. Але, як свідчить історичний досвід, будь-яка спроба заборон і обмежень національних прав призводить до національних вибухів і потрясінь. Основана на насильстві національна політика царизму стала однією з причин розпаду російської імперії.

¹Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – СПб., 1903 – 1904. – Т. VIII. – С. 84 – 86., Т. XVI. – С. 88 – 90; Т. XXXII. – С. 98 – 99.

²Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60 – 90-ті роки XIX ст.: Навч. посібник для студентів історичних факультетів. – К., 1999.

³Див.: Бернштейн М. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. – К., 1959.

⁴Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859 – 1965 годов. – СПб., 1904 – С. 302 – 303.

⁵Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 70.

⁶Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 215.

⁷Украинский вопрос. – М, 1915. – С. 139.

⁸Первая всеобщая перепись населения... – Т. VIII. – С. 15.

⁹Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр.20. – Арк. 10 зв.

¹⁰Там само. – Арк. 17 зв.

¹¹Там само. – Арк. 10 зв.

¹²Див.: Гогоцький С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России? – К., 1863. – 32 с.

¹³Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. – К., 1863. – 29 с.

¹⁴Кулжинский И. Вказ. праця. – С. 13, 25, 28.

Володимир ЛОБОДАЄВ

Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА (листопад 1917 – січень 1918)

Загострення суспільно-політичної кризи восени 1917 р. зумовило масове поширення по містах і селах України осередків Вільного козацтва – своєрідних національно-військових товариств охорони правопорядку, що формувалися на добровільній основі з цивільного населення.

У Києві провідну роль щодо охорони громадського порядку з листопада 1917 р. почали відігравати вільнокозачі курені, утворені з робітничої молоді столичних підприємств. Поштовхом до зростання їхньої чисельності та централізації стали події останніх днів жовтня 1917 р., коли сили Тимчасового уряду, Центральної ради та більшовицьких організацій кілька днів боролися за владу в столиці. Перемога Центральної ради підштовхнула частину робітників-червоногвардійців до переходу у вільнокозачі загони. За повідомленням “Народної волі”, на пропозицію М.Порша (у той час – генеральний секретар праці) з 6-ти тисяч київських червоногвардійців 4 тисячі погодилися перейти у Вільне козацтво¹. Беручи до уваги, що реальна чисельність київського вільного козацтва у грудні – січні 1917 – 1918 рр. була значно меншою (за різними підрахунками – від 400 – 450 до 550 – 600 чоловік²), варто вважати ці дані надто перебільшеними. В будь-якому випадку згода з пропозицією М.Порша ще не означала, що усі чотири тисячі згаданих червоногвардійців (чи хоча б переважна більшість з них) дійсно перейдуть до вільнокозачих загонів. У відповідь на агітацію українських діячів більшовики столиці розгорнули активну контрагітацію. Більшовицька газета “Пролетарская мысль” надрукувала низку статей, автори яких доводили, що, агітуючи за Вільне козацтво, українська “буржуазія” намагається внести розкол у “спілку українських робітників з російськими та іншими націями”³.

Тим паче факт часткового переходу київських червоногвардійців у козацтво є незаперечним. Виступаючи на засіданні Генерального секретаріату 10 листопада, М.Порш повідомив, що “останніми днями у Києві швидким кроком іде розкол серед бувших більшовиків. Робітництво, особливо на Шулявці, одколюється від “Красної гвардії” і закладає “Вільне козацтво”⁴. Це ж підтверджує і радянська історіографія, визнаючи наявність серед київського пролетаріату “відсталих робітників” та “напівселянського елементу”, що приєдналися до козацтва⁵.